

Ülkər Elşad qızı Aslanova¹⁰⁷

N.VƏZİROVUN “MÜSİBƏTİ-FƏXRƏDDİN” ƏSƏRİNDƏ MAARİFÇİLİK İDEYALARI

Milli teatrın tərəqqisi uğrunda əlli ildən artıq çalışmış, M.F.Axundovun dramaturgiya sahəsində ənənələrini davam etdirərək daha da zənginləşdirmiş, yazdığı dram əsərləri ilə dövrün ictimai məsələlərini işıqlandırmış Nəcəf bəy Vəzirov Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq simalarından biridir. Bədii yaradıcılıq aləminə, sənət dünyasına böyük idealarla gəlmiş ədib yaradıcılığa başladığı XIX əsrin 70-ci illərindən bir-birinin ardınca yazdığı dram əsərlərində onu dərinlən düşündürən müşahidə etdiyi həyatı hadisələri seçib yazmaqla köhnə qayda-qanunların əleyhinə çıxmış, yeni ideyaları təbliğ etməklə cəhalət, nadanlıq girdabında yox olan cəmiyyətə tərəqqi yolunu göstərməyə çalışmış, xalqın dərdlərinə çarə axtarıb tapmaq arzusunda olmuşdur. Nəcəf bəy Vəzirovun tək böyük amalı var idi, o da xalqın maariflənməsi və xoşbəxt şəkildə yaşaması idi. Ona görə də yazdığı dram əsərləri də maarifçi realizmin estetik prinsipləri əsasında yazılmış, əxlaqi-didaktik mövzular qoyulmuşdur. Məhz maarifçilik ideyası ilə zəngin olan belə əsərlərdən biri də “Müsbəti-Fəxrəddin” faciəsidir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi yeniliklərdən biri də faciə janrının yaranması və inkişafı idi ki, bunun da başlanğıcı “Müsbəti-Fəxrəddin” əsəri ilə qoyulmuşdur. Bu əsər obrazları ilə, bitkinliyi, çatdırmaq istədiyi ideyası ilə bir çox dram əsərlərindən fərqlənir.

“Müsbəti-Fəxrəddin” Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının ilk mərhələsini təsvir edir. Bu əsərin fabulasını iki mülkədar ailəsi arasında olan qan intiqamı və bu hadisənin ürəkyandıran nəticələri təşkil edir. Faciədə Nəcəf bəy Vəzirovun mənəvi azadlıq və humanizmlə bağlı ideyaları, cəhalətin, elmsizliyin və nadanlıqın ifşasıyla bağlı düşüncələri əksini tapmışdır. Əsərdə qan tökmək və intiqam hissi ilə yanan iki ailənin təmsalında Avropada oxuyub gələn və burada belə insanların əməllərinin qurbanı olan Fəxrəddin kimi maarifçi ziyalıların faciəsi göz önünə qoyulmuşdur. Əsərdə iki ailə Rüstəm bəy və Heydər bəyin ailəsi arasında gedən intiqam verilir. Əsas surətlər isə bir-birinə zidd olan Rüstəm bəyin özü və Fəxrəddindir. Rüstəm bəy köhnə nəslin nümayəndəsi olub, geriliyin və nadanlıqın nəticəsi olan cəmiyyəti, günahsız insanların qətlə yetirilməsinin qəhrəmanlıq sayıldığı bir mühitin yetirməsidir. O, eynən Fəxrəddinin atası Heydər bəyə etdiyi kimi özündən böyük bəy tanımır, bəzilərini sürgünə göndərir, bəzilərini isə öldürtdürür, ailəsini dağıdır. Fəxrəddin bəyin qayıdıb gəlməsi xəbərini eşitdikdə isə onu da öldürərək Heydər bəyin nəslinə son vermək istəyir.

Rüstəm bəylə tamamilə zidd mövqedə duran Fəxrəddin isə yeni nəslin gənc və maarifçi ziyalılarından. O, əsərdə Rüstəm bəy, Cahangir bəy, Vəli, həmçinin öz ailəsindən olan anası Mələk xanımın, Şahmar bəyin düşüncələrini və hərəkatlarını gördüyü zaman düşdüyü bu mühitdə faciə ilə qarşılaşır. Nəcəf bəy Vəzirovun əsərdə tənqid hədəfi kimi götürdüyü bu insanlar qan intiqamına susamış, hüquq və namusun yox olduğu bu aləmdə batmışdılar. “Fəxrəddin onların əksinə olaraq qan davasını aradan qaldırmağa çalışan süllpərvər bir insandır” [2, 523].

Klassik Azərbaycan dramaturgiyasında Hacı Nurudan (“Hekayəti Molla İbrahim-Xəlil Kimyagər”) İsgəndərə qədər (“Ölülər”) olan böyük dövrün müəyyən mərhələsini təşkil edən bu obrazın ən böyük arzusu xalqın maariflənməsi idi.

Ümumiyyətlə, Fəxrəddin obrazı bütövlükdə götürdükdə Azərbaycan dramaturgiyasının yeni nailiyyəti idi. Azərbaycan gəncləri içərisində oxumuş gənc ziyalılar var idi ki, bu gənclər köhnə həyatın qayda-qanunlarına qarşı olub yeni ideyalarla yaşayıb, yeni həyata can atırdılar, lakin güclü şəkildə mübarizə apara bilmirdilər. 90-cı illərdə isə bu gənc ziyalılar əsrin ilk yarısına nisbətən cəhalətə qarşı inadla və çəkinmədən mübarizə aparırdılar. Sonda bu mübarizə onların faciəsi ilə bitmə də, məhz onların bu mübarizəsi onların qələbəsi sayılırdı. Fəxrəddin də daha əvvəlki maarifçi ziyalı obrazlardan səsinin daha çox çıxması və mübarizəsi ilə fərqlənirdi. Fəxrəddin belə gənclərin ümumiləşdirilmiş obrazı idi. Nəcəf bəy Fəxrəddin obrazını yaratmaqla onun simasında həmin gənclərin həm qüvvətli mübarizəsini, həm də zəif cəhətlərini əks etdirmişdir.

Fəxrəddin maarifçilik fəaliyyətinə məhz köhnə feodal qaydalarının hökm sürdüyü bir zamanda başlayır. Avropada təhsil alıb vətəninə qayıdan maarifpərvər gənc öz azadlıq və yenilik meyillərinə sona qədər sadıqdır. Fəxrəddinin tək bir düşməni vardısı, o da nadanlıq, cəhalət idi: “Dünyanın hər bir işi cəngi-məğlubədir; amma vəhşi nadanlıqla cəng etmək mümkün deyil” [8, 137].

Dövrün zəmanənin qaranlıq qüvvələri Fəxrəddinin yolunu hər yerdən kəsir, onun maarifçiliklə bağlı ideyalarının həyata keçirilməsinə maneə yaradır. Fəxrəddin “zülmet səltənətində bir işıq şüası” kimi parlayır və sonra da nadan insanların qurbanı olur. Lakin Fəxrəddin bu nadan cəmiyyətlə başa çıxma bilməyəcəyini anlasa da, arzularını həyata keçirmək üçün əməli fəaliyyətə başlayır. O, öz xərci ilə xəstəxana açır və yeni üsuldə məktəb tikdirir, daha sonra öz təsərrüfatını daha da genişləndirir, bağ salır, kəndə yeni müəllimlər, həkimlər gətirir və onlar üçün yaxşı şərait yaradır. Yenilik və tərəqqi arzusu onu bir an belə tərk etmir, inamını itirmir.

Fəxrəddin Almaniyada təhsil alıb qayıtdıqdan sonra vətəni ona həbsxana kimi gəlir. Amma Fəxrəddin heç zaman ruhdan düşmür. Gənc maarifçi nəinki ətrafındakı insanları, ailəsini, hətta öz xalqını mədəni xalqlar sırasına daxil etmək istəyir.

“Fəxrəddin xarabəyə bənzəyən Azərbaycan kəndini abadlaşdırmağa, mülkədar təsərrüfatını yeni qaydada qurmağa, kəndi mədəniləşdirməyə, “heyvan” sayılan zəhmətkeş kəndlili insan sifətində görməyə çalışır” [5, 101].

Azərbaycan dramaturgiya tarixində maarifçi ziyalı obrazlar həmişə öz fikirləri ilə seçilir. “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” əsərindəki Hacı Nuru, “Dərviş Məstəli şah” əsərində Şahbaz bəy, “Sərgüzəşti Vəzir xanı Lənkəran” əsərində Teymur ağa, “Mürafə vəkillərinin hekayəti” əsərində Əziz bəy, Nərimanovun “Nadanlıq” əsərində Ömər və Məhəmməd ağa, “Şamdan bəy” əsərində Yusif və Niyaz bəy, yaxud Vəzirovun digər obrazları olan İsgəndər bəy, Səliman bəy obrazı Fəxrəddin bəylə eyni amal uğrunda mübarizə aparmış insanlardır. Lakin onların bəzisi çox göz önündə olmamış, arxa planda qalmış, hadisələrin dəyişməsinə təsir göstərməmiş, arzularını həyata reallaşdırma bilməmişlər. Bu baxımında Fəxrəddin bəy öz sələflərindən fərqlənir.

“Hekayəti Molla İbrahimxəlil kimyagər” əsərində Axundovun yaratdığı Hacı Nuru obrazı maarifçi obrazların sələfi sayılır və ən başda gəlir. Hacı Nuru birlikdə yaşadığı həmyerlilərinə həqiqəti çatdırmaq, onları bu qaranlıq aləmlərindən işığa çıxartmaq istəyir. Fəxrəddin bəy kimi Hacı Nurunun da ətrafında onu anlayan, onun dediklərini dərk edən insanlar ya yoxdur, ya çox azdır.

Yaxud Şahbaz bəyi götürsək, onu da sıxan, istəklərini həyata keçirməyə qarşı çıxan məhz Fəxrəddinin də mübarizə apardığı cəhalətin, köhnə qayda-qanunların hökm sürdüyü mühitin sakinləri olan avam insanlardır. Şahbaz bəydən daha zəif olan Teymur ağa və Əziz bəy obrazları müsbət surətlər kimi verilmişsə də, onlar öz düşüncələrini Şahbaz bəy kimi sərbəst ifadə edə bilmirlər. Lakin Vəzirovun yaratdığı Fəxrəddin bəy obrazı yeni bir obraz idi ki, o, Hacı Nurunun, Əşrəf bəyin, Şahbaz bəyin inkişaf etmiş bir şəkli, daha irəliyə gedərək müəyyən addımlar atmış bir nümayəndəsidir. Fəxrəddin obrazı özündən əvvəlki gənc maarifçi ziyalıların həyata keçirmək istədiklərini reallaşdırmağa bilər: öz gücünə məktəb, xəstəxana və s. açır. O, öz düşüncələrini çəkinmədən dilə gətirir və yolun sonunda faciə ilə rastlaşsa da, mübarizə meydanına atılmaqdan əsla çəkinmir.

Avamlığın, cəhalətin hökm sürdüyü cəmiyyətdə, qara qüvvələrin at oynatdığı mühitdə baş verənlərdən məyus olan və tək olduğunu anlayan bu maarifpərvər gənc sonda "bir gül ilə bahar olmaz" nəticəsinə gəlir: "Xudaya, gör mən nə dərdi çəkirəm, bunların fikri nədir! Bədbəxt müsəlman, şəriətdən bixəbər, avam müsəlman. Fəqir-füqəralar yaddan çıxıb, yetimlərə rəhm kəsilib, elm yox, sənət yox" [6, 122].

Fəxrəddin əzab-iztirab içində boğulan bir gənkdir. Onun dərdi, kədəri isə şəxsi deyil. Çünki faciə qəhrəmanının dərdi nə atasının öldürülməsi, nə anasının dedikləri, nə bacısının qaçırılmasıdır, bir sözlə Fəxrəddinin dərdi ailəsinin dağılması deyildi, onun kədəri daha böyük idi, onun dərdi mühiti və dövrü daha dərinə dərk etməsindən doğan bir iztirab idi. Onu qəm dəryasına qərç edən müsəlman qardaşlarının elmsizliyi və nadanlığı idi. Ümumiyyətlə, Vəzirovun Fəxrəddin obrazını yaratmaqla onun timsalında maarifçiliyi verməsi, onun maarifpərvər olması, onun cəmiyyətə baxışları ilə əlaqədar idi. Nəcəf bəy inanırdı ki, əhalini maarifləndirmək yolu ilə onları keçmişin qaranlığından xilas edərək yeni cəhətlər yarada bilər.

Fəxrəddin bəy cəmiyyətin eybəcər hallarının səbəbini xalqın, insanların "mərifətdən bixəbər" olmalarında da görürdü. Maarifçi ziyalı gənc haqlı olaraq düşünürdü ki, yenilik ideyalarına nail olmaq, cəmiyyəti cahillik adlanan bələdan xilas etmək üçün insanlar təhsilə malik olmalı, şəriət və mərifət qaydalarına düzgün əməl etməlidilər. Fəxrəddin maarifçi bir insandır. O, cəmiyyətin heç bir təbəqəsini ayrıca siniflərə ayırmır, hər kəsə eyni diqqətlə yanaşır. Digər maarifpərvər insanlar kimi, Fəxrəddin də kiçik bir ərazidəki insanları, yəni nə öz ailəsini, nə kəndini deyil, bütöv müsəlman aləmini elmə, maariflənməyə, oyanmağa çağırır.

Əsərdə maarifçi fikirləri ilə fərqlənən tək Fəxrəddin obrazı deyil. Fəxrəddin bəydən sonra faciədə Səadət xanım da öz maarifçi fikirləri ilə seçilir. Səadət xanım realist ədəbiyyatımızda öz qabaqcıl fikirləri ilə seçilən, gənc ziyalı qadın obrazlarından biridir.

Vəzirov Səadət xanımı təhsil almış, öz əxlaqı ilə seçilən, öz düşüncələri və ağılı ilə fərqlənən, sədaqətli, tədbirli bir obraz kimi qarşımıza çıxarır. Rüstəm bəyin qızı olmasına baxmayaraq, Səadət xanım öz əxlaqı görüşləri və maarifçi düşüncələri ilə Fəxrəddinlə birləşir. Qaranlıq mühitdə Fəxrəddini anlayan tək insandır. O, Fəxrəddindən sonra sadəcə onun arzularını yaşatmaq, maarifçilik yolunda etdiyi işləri davam etdirmək üçün yaşayacağını deyir. "Nə qədər canım sağdır sənə təziyədar qalacağam, məktəbxanda mücavirlik edəcəyəm....Heyf sənə Fəxrəddin, bu vəhşi nadanlar sənə qədrivi-qiyətivi bilmədilər!..." [8, 161].

Beləliklə, əsər Fəxrəddinin faciəsi ilə bitir. Amma Vəzirov inanır ki, gələcək Fəxrəddinlərin, Səadət xanım kimilərinə və onların sayəsində cəmiyyətdə ədalət bərqərar olacaq, insanlar elmin, təhsilin ardınca gedərək işıqlı yola çıxacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov T., Əhmədova Salatın. XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (dramaturgiya). Üç cildə, III cild. Bakı: Nurlar, 2014, 752 s.
2. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 552 s.
3. Qasımzadə F. N.B. Vəzirov. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1954, 160 s.
4. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2006, 213 s.
5. Məmmədov K. N.B. Vəzirov. Bakı: Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1963, 327 s.
6. Nəcəf bəy Vəzirov. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
7. Nəcəf bəy Vəzirov. Müsibəti-Fəxrəddin. Azərşər, Bakı, 1929, 70 s.
8. Nəcəf bəy Vəzirov. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 2002, 292 s.

Açar sözlər: maarif, dramaturgiya, faciə, maarifçi ziyalı obrazlar.

Key words: enlightenment, dramaturgy, tragedy, enlightened images

Ключевые слова: Просвещение, драма, трагедия, просветительские образы

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan klassik ədəbiyyatının inkişafında böyük rolunu oynayan Nəcəf bəy Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərində maarifçilik ideyaları və maarifçi obraz olan Fəxrəddin tədqiqatına cəlb edilmişdir. Bildiyiniz kimi, N. Vəzirovun ədəbiyyatımızda əsasən pyesləri əsas tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Həmçinin bu pyeslərdəki maarifçi ziyalı obrazlar da hər zaman diqqəti cəlb etmişdir. Məqalədə də "Müsibəti-Fəxrəddin" faciəsində maarifçilik ideyası araşdırılmış, həmçinin gənc maarifçi ziyalı obraz Fəxrəddinin ədəbiyyatımızda sələflərindən fərqli olaraq yeni obraz olmağı haqqında yazılmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatının böyük bir sahəsini əhatə edən maarifçilik, maarifçi obrazlar N. Vəzirov əsərlərində də hər zaman yer almışdır.

Enlightenment ideas in N. Vazirov's "Tragedy-Fakhraddin"

Summary

The article explores the ideas of enlightenment and the enlightening image of Fakhraddin in Najaf bey Vazirov's "Tragedy-Fakhraddin", which played a great role in the development of Azerbaijani classical literature. As you know, N. Vazirov's plays have become the main object of research in our literature. Also, the enlightening intellectual images in these plays have always attracted attention. The article also examines the idea of enlightenment in the tragedy "Tragedy-Fakhraddin", as well as the fact that the young enlightened intellectual Fakhraddin was a new image in our literature, unlike his predecessors. In general, enlightenment, enlightening images covering a large area of Azerbaijani literature have always been included in the works of N. Vazirov.

Просветительские идеи в “Трагедии-Фахрадине” Н.Вазирова

Резюме

В статье исследуются просветительские идеи и просветительский образ Фахрадина в произведении Наджаф бека Вазирова «Трагедия-Фахрадин», сыгравшего большую роль в развитии азербайджанской классической литературы. Как известно, пьесы Н. Вазирова стали основным объектом исследования в нашей литературе. К тому же просветляющие интеллектуальные образы в этих пьесах всегда привлекали внимание. В статье также исследуется идея просвещения в трагедии «Трагедия-Фахрадин», а также то, что молодой просвещенный интеллигент Фахрадин был новым образом в нашей литературе, в отличие от своих предшественников. Вообще, просвещение, просветительские образы, охватывающие большую часть азербайджанской литературы, всегда были в творчестве Н. Вазирова.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva